

Från religiös kultur till konfessionell kunskap

ANNA NILSSON HAMMAR*

Lunds universitet

KAJSA WEBER**

Lunds universitet

Kunskapshistoria är i dag ett fält under formering. I den svenska kontexten har det blivit en samlingsplats för en rad olika perspektiv, alla med rötter i olika ämnestraditioner. Kunskapshistoria erbjuder nya sätt att överskrida disciplinränsarna och öppnar för diskussioner och idéutbyten med bokhistoria, mediehistoria, informationshistoria, idéhistoria och vetenskapshistoria, men också med perspektiv som utvecklats inom kunskapsantropologi och kunskapssociologi. Ett område som ibland framhävs internationellt, men som sällan ställts i centrum för kunskapshistoriska studier är religion och religiositet. Vi vill med denna debattartikel lyfta frågan om hur kunskapshistoria kan förändra den svenska historiska forskningen om religion under tidigmodern tid, och argumenterar i det följande för att fokus förskjuts från ”religiös kultur” till vad vi vill kalla ”konfessionell kunskap”.

Under 1990-talet växte intresset för religion bland svenska historiker, inte minst bland dem som ägnade sig åt tidsperioden före modernitetens genombrott. Insikten om att ”kulturen i det tidigmoderna Europa var religiös till sin karaktär” låg till grund för en rad viktiga forskningsinsatser som kom att belysa religionens betydelse.¹ Forskningen byggde ofta vidare på ett intresse för vardagsliv och levnadsförhållanden men kom att utgöra en kontrast till 1960- och 1970-talens socialhistoriska forskning, som ansågs vara religionsblind. Föreställningsvärldar och religiös kultur

* Filosofie doktor och forskare i historia. Biträdande föreståndare för Centrum för kunskapshistoria (LUCK).

** (tidigare Brillkman). Filosofie doktor och forskare i historia. Koordinator vid forskningsplattformen DigitalHistory@Lund.

1. Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro: Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige* (Lund 2002) s. 24.

hamnade i förgrunden, medan ekonomiska förhållanden och realpolitik fick stå tillbaka.²

Inom internationell forskning har frågan om religion och religiositet kommit att nyanseras under senare år och nya begrepp och perspektiv tillkommit. Samtidigt kan vi konstatera att den sedan 1990-talet så tongivande kulturhistorien antagit formen av normalvetenskap och att kulturbegreppet därmed förlorat något av sin tidigare så generativa förståelse. Sökandet efter nya typer av frågekomplex och perspektiv märks på flera sätt inom historievetenskapen, inte minst genom de senaste årens framväxt av kunskapshistoria.

Vi ser en stor potential i att använda kunskapshistoriska perspektiv för att hitta nya ingångar till studiet av religion under tidigmodern tid. Samtidigt menar vi att religionsbegreppet behöver nyanseras och inspireras av internationell forskning om det tidigmoderna samhället. Med frågor och begrepp hämtade från internationell kyrkohistorisk forskning och fältet kunskapshistoria vill vi argumentera för: (1) att begreppet ”konfessionell kunskap” bör sättas på historikernas dagordning i syfte att vitalisera forskningen om religion under tidigmodern tid, och (2) att den kunskapshistoriska forskningen gynnas av att i en större utsträckning än vad som görs i dag utarbeta ett förhållningssätt till kulturhistoria.

Religion

Efter genomslaget på 1990-talet har religion blivit en central aspekt inom forskningen om tidigmodern tid.³ Det går att urskilja flera olika sätt att närma sig fenomenet i den svenska forskningen. Ett intresseområde har varit vad Göran Malmstedt kallat ”den folkliga religiositetens utformning”, där lokalsamhällets praktiker och den folkliga religionens

2. I detta sammanhang analyseras enbart den forskning som berör tidigmodern tid, men religionsfrågans genomslag var även tydlig i forskningen om 1800- och 1900-talen, se bland annat Inger Hammar, *Emancipation och religion: Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* (Stockholm 1999) och Yvonne Maria Werner, *Världsvind men främmande: Den katolska kyrkan i Sverige 1873–1929* (Uppsala 1996). Se även Hanne Sanders, ”På rejse mellem Gud og Djævelen: En introduktion”, i Hanne Sanders (red.), *Mellem Gud og Djævelen: Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800* (Köpenhamn 2001) s. 7–15.

3. För en översikt av svensk tidigmodern forskning med religion i centrum, se Hanne Sanders, ”Reformation og religion 1520–1720: Historisk forskning i Sverige fra 1980'erne til i dag”, i Kajsa Brilkman, Hanne Sanders & Morten Fink-Jensen (red.), *Reformation i två riket: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark* (Göteborg 2019).

innehåll stått i fokus.⁴ En annan inriktning har tagit sin utgångspunkt i det tidigmoderna samhällets asymmetriska maktrelationer och därmed koncentrerat sig på religionen som ett instrument för staten eller kyrkan att kontrollera undersåtarna.⁵ Religion har även givits plats i en kontext av politiskt legitimitetssökande, exempelvis i samband med krig och utskrivningar av soldater.⁶

Inspirerad av kulturhistoriska och i viss mån även socialhistoriska perspektiv har den historiska forskningen om det religiösa tidigmoderna Sverige betonat religionens roll som gemensam värdegrund, föreställningsvärld och som instrument för maktutövning. Detta har synliggjort det annorlunda i det tidigmoderna samhället i jämförelse med det moderna, och religion har genom dessa forskningsinsatser getts en betydelsefull roll i forskningen om tidigmodern tid. Samtidigt kan denna annorlundahet sägas ha cementerat en klassisk sekulariseringstes. Den tidigmoderna, religiösa världsbilden har såtillvida ställts mot det moderna, sekulära samhället där religionen blivit en privatsak. Ett liknande förhållningssätt till det historiska metanarrativet har iakttagits inom idé- och lärdoms historia, där Anton Jansson och Hjalmar Falk argumenterat för att detta även inneburit att "religionen fallit ur många akademikers synfält" och att bilden av såväl äldre som modern tid därmed förlorat väsentliga nyanser.⁷

Att förstå religionens betydelse som socialt och politiskt fenomen framstår såtillvida som väsentligt och sökandet efter begrepp som bättre fångar religionens och religiositetens kontextspecifika uttryck behöver därmed ges en central plats. För att komma bort ifrån en alltför entydig bild av religion i det tidigmoderna Sverige, tror vi också att det finns ett

4. Malmstedt (2002) s. 12. För exempel på denna forskningsinriktning, se bl.a. Monica Weikert, *I sjukdom och nöd. Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal* (Göteborg 2004); Göran Malmstedt, *Helgdagsreduktionen: Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800* (Göteborg 1994); Jonas Liliequist, *Brott, synd och straff: Tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet* (Umeå 1992).

5. Se t.ex. Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840* (Lund 1992); Malin Lennartsson, *i säng och säte: Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Lund 1999); Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: Ogifta mödrar på svenska landsbygden 1680–1880* (Lund 1997).

6. Se t.ex. Anna Maria Forssberg, *Att hålla folket på gott humör: Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680* (Stockholm 2005); Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar: Karl XII och det ideologiska tilltalet* (Uppsala 2002).

7. Anton Jansson & Hjalmar Falk, "Religion i det svenska idéhistorieämnet: Översikt och reflektion", *Lychnos* (2017) s. 74–95.

behov av att diskutera kulturbegreppet som legat till grund för mycket av den historiska religionsforskningen. I sekulariseringstesens problematik ligger nämligen även föreställningen om att reformationstid och tidigmodern tid erbjöd en mer sammanhållen kultur med religionen som en närmast oföränderlig konstant.

Kultur

Den kulturhistoriska vändning som präglades av antropologins kulturbegrepp och som intresserade sig för meningsskapande, föreställningar och försanthållande, har varit en självklar utgångspunkt för många historikers forskningsintressen. Såväl en nyfikenhet på det vardagliga och partikulära som en vilja att systematisera kulturella uttryck och sammanfoga dessa till större meningssammanhang har haft en självklar plats i denna tradition. Antropologiska och mikrohistoriska utgångspunkter med inspiration från Clifford Geertz, Natalie Zemon Davies eller Carlo Ginzburg, för att nämna några namnkunniga, har varit viktiga. Föreställningarnas och tankesättens föränderlighet har problematiserats och mentalitets- och kulturbegreppen har bland annat banat väg för långa tidsperspektiv i forskningen.⁸

Anders Ekström framhöll redan för tio år sedan att den nya kulturhistoria som formulerades av Lynn Hunt under sent 1980-tal sökte sig bortom frågan om mening, för att i stället inrikta sig på processer, praktiker och mekanik. Ekström konstaterade också att allt eftersom kulturanalys blivit synonymt med "humanistisk normalvetenskap" och de kulturteoretiska diskussionerna fått ett allt snävare fokus, har kulturhistoriens förutsättningar att vara ett inflytelserikt perspektiv kommit att utmanas.⁹ Liknande analyser har gjorts internationellt och behovet att vitalisera, eller kanske rentav överge, kulturhistorien har diskuterats.¹⁰ Den utgör i många avseenden ett fundament för historisk forsk-

8. Se diskussion i Eva Österberg, "Kultur, genus och samtiden: Svensk historieforskning från senare delen av 1980-talet till 2010", i Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige* (Lund 2012) s. 185–188. Se även Anders Ekström, *Representation och materialitet: Introduktioner till kulturhistorien* (Nora 2009) s. 29–35.

9. Ekström (2009) s. 36 och 46.

10. För ett viktigt bidrag till vitaliseringen av kulturhistoriska utgångspunkter, se Sasha Roseneil & Stephen Frosh (red.), *Social research after the cultural turn* (Basingstoke 2012). Se även James W. Cook, "The Kids Are All Right: On the 'Turning' of Cultural History", *The American Historical Review* 117:3 (2012) s. 746–771. För diskussioner av kulturhistoriens potential, se t.ex. Christine Grandy, "Cultural History's Absent Audience", *Cultural and Social*

ning, men som vetenskapligt samlande kraft är det mer tveksamt om kulturhistoria i dag fyller en lika viktig funktion som den en gång gjort.¹¹

Kulturhistoria beskrivs i samtida översikter ofta som ett samlingsnamn för en rad olika riktningar, inrymmande allt från perspektiv på materialitet, känslor, minne, politik, kropp, globalhistoria, kulturutbyten etcetera. Vi befinner oss i vad Peter Burke beskrivit som en kulturhistoria "beyond the cultural turn".¹² Samtidigt som nämnda inriktningar erbjuder en rad intressanta perspektiv som går att tillämpa på studiet av religion, bör behovet av en större historievetenskaplig diskussion som utvecklar perspektiv och genererar produktiva forskningsfrågor inte underskattas. De allt mer specialiserade fält och perspektiv som följt på den kulturella vändningen, tycks fordra en motvikt i form av diskussioner som tematiserar det förflutna över till synes etablerade ämnesgränser. Vi menar att kunskapshistoria rymmer denna potential och att detta fält därmed också kan utgöra en viktig inspirationskälla till förståelsen av religion under tidigmodern tid.

Konfession

1990-talets kulturhistoriska perspektiv på religion i den svenska forskningen inspirerades mindre av den aktörs- och processorienterade "new cultural history" och mer av ett antropologiskt kulturbegrepp. Religion framhölls som meningssammanhang och föreställningsvärld och fick därmed tjäna som bakgrundsförklaring till andra fenomen snarare än som något föränderligt eller förhandlingsbart i sin egen rätt. Klustret religion och kultur riskerade såtillvida att osynliggöra det historiskt specifika till förmån för ett bredare begrepp om hur religionen griper in i människors existentiella och sociala villkor. Sedan dess har flera svenska historiker sökt nya vägar att förstå religiösa uttryck.¹³

History 16:5 (2019) s. 643–663; Peter Mandler, "The Problem with Cultural History", *Cultural and Social History* 11:1 (2004) s. 94–117.

11. Ett belysande exempel är Marek Tamm & Peter Burke (red.), *Debating new approaches to history* (London 2019). I boken, som är tänkt att diskutera nya perspektiv inom historievetenskapen, finns inget avskilt kapitel som diskuterar kulturhistoria, men däremot diskuteras andra forskningsriktningar som till exempel globalhistoria, kunskapshistoria, miljöhistoria och digital historia.

12. Peter Burke, *What is Cultural History?* (Cambridge 2008).

13. Bland annat Mari Eyice, *An emotional landscape of devotion: Religious experience in Reformation-period Sweden* (Turku 2019); Urban Claesson, *Kris och kristnande – Olof Ekmans kamp för kristendomens återupprättande vid Stora Kopparberget 1689–1713: Pietism, program och praktik* (Göteborg 2015); Kristiina Savin, *Fortunas klädnader: Lycka, olycka och risk i det*

På senare tid har det mer specifika konfessionsbegreppet vunnit stor spridning internationellt. Med rötterna i tysk forskning syftar konfessionsbegreppet på de former av kristendom som uppkom i Europa under tidigmodern tid. Den västerländska kristenhetens transformationsprocess under 1500-talet och påföljande uppdelning i olika bekännelsekyrkor – den katolska, den lutherska och den reformerta – liksom en rad mindre grupperingar, fick till konsekvens att tron definierades i olika bekännelsedokument. Begreppet konfessionalisering syftar på den process där dessa bekännelsekyrkor skapades, liksom kampen dem emellan om att skapa konfessionellt enhetliga territorier.¹⁴ De olika konfessionerna hade tydliga strukturella likheter, men utvecklade olika praktiker, texter, symboler, identiteter och föreställningsvärldar i förhållande till konfessionen. Tillsammans utgjorde dessa delar ett kluster, som ofta kallas konfessionskultur.¹⁵

För den lutherska konfessionskulturen har flera centrala kännetecken lyfts fram.¹⁶ Ett av de viktigaste är att den präglades av en pluralitet, som berodde på avsaknaden av en gemensam normregerande institution, vilket också resulterade i betydande strider mellan olika teologiska riktningar inom lutherdomen. Vidare har Martin Luther som identitetsskapande gestalt och ständig referenspunkt framhållits, samt förekomsten av folkliga uttryck för fromhet som bland annat inkluderade en särskild tro på kraften i vissa ord. Stort fokus på Bibeltexten, förekomsten av ett särskilt lutherskt bildspråk, prästhushållet som en typisk luthersk social institution och ett komplicerat förhållande till den egna historien har också setts som kännetecknande. Vidare har forskare menat att lutherdomen präglades av en ständigt närvarande apokalyptisk föreställning som kunde aktualiseras av yttre händelser, men där den föreställda fö-

---

tidigmoderna Sverige (Lund 2011); Johannes Ljungberg, *Toleransens gränser: Religionspolitiska dilemman i det tidiga 1700-talets Sverige och Europa* (Lund 2017); Karin Sennefelt, "A pathology of sacral kingship: Putrefaction in the body of Charles XI of Sweden", *Past and Present* (kommande).

14. För en översikt, se Kajsa Brillman, "Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid", *Scandia* 82:1 (2016) s. 93–106.

15. Thomas Kaufmann *Konfession und Kultur: Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts* (Tübingen 2006); Thomas Kaufmann "What is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingemansson (red.), *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism* (Leiden 2016) s. 125–148.

16. Matthias Pohlig, "Harter Kern und longue durée: Überlegungen zum Begriff der (lutherischen) Konfessionskultur", *Archiv für Reformationsgeschichte* 109 (2018) s. 389–401; Kaufmann (2006) s. 16–25.

restående apokalypsen inte resulterade i att man på något sätt ville förändra den bestående samhällsordningen, utan snarare konservera den. Fler punkter kan läggas till denna lista.

Konfessionsbegreppet möjliggör i högre grad analyser av en historiskt specifik kontext där religionen är en del av det sociala och politiska. Konfessionsbegreppet har såtillvida fördelar, menar vi. Men en viss problematik består: konfession sammankopplas i dagsläget – liksom religionsbegreppet – med kultur och tenderar att skapa förklarande entiteter snarare än att problematisera föränderlighet. Med ett begrepp som konfessionskultur blir det svårt att analysera processer och förändring, eller för den delen spänningar inom det som definieras som kultur, vilket Birgit Emich nyligen påpekat.¹⁷ Begreppet konfessionskultur bär, precis som begreppet religiös kultur på en inneboende problematik och tenderar att bli självförklarande snarare än att öppna för analys.

Kunskap

Kulturhistoria framstår som ett väsentligt fundament inom historiedisciplinen även om den som eget fält betraktat inte längre har samma förmåga att samla forskare och inspirera diskussionen. Förklaringarna till detta behöver inte nödvändigtvis vara vetenskapliga utan kan också handla om att olika forskargenerationer behöver förhålla sig till sin samtids utmaningar och därmed har behov av att hitta nya former för utbyte, samarbete och kritisk diskussion. Framväxten av kunskapshistoria har visat att det finns ett dylikt behov och i Sverige och Norden har det, till skillnad från i många andra länder, inte bara varit vetenskapshistoriker som drivit denna utveckling utan även historiker.¹⁸ Med historia, och kanske i synnerhet kulturhistoria, som grundförutsättning har kunskapshistoria resulterat i att diskussioner börjat föras mellan ämnen som tidigare varit åtskilda. Bokhistoria, kyrkohistoria, informationshistoria, mediehistoria, idéhistoria och vetenskapshistoria har fungerat som samtalspartners och intresset för kunskaps-cirkulation – för produktion och

17. Birgit Emich, "Konfession und Kultur, Konfession als Kultur? Vorschläge für eine kulturalistische Konfessionskultur-Forschung", *Archiv für Reformationsgeschichte* 109 (2018) s. 383.

18. Lorraine Daston, "The History of Science and the History of Knowledge", *KNOW* 1 (2017); Staffan Bergwik & Linn Holmberg, "Concluding reflections: Standing on whose shoulders?", i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund 2020).

kommunikation av vetande, för infrastrukturer och samhällliga processer, för kunskapsordningar och hierarkier, för praktisk kunskap och för kunskapens roll i vardagslivet – har fungerat som bränsle i diskussionerna. Kunskapshistoria har än så länge inte lyckats visa upp någon programmatisk enighet utan styrkan har i stället legat i att vara just ett samtal där olika perspektiv på ett mångfacetterat och svärfångat fenomen stått i centrum.¹⁹ Vi menar att dylika samtal kan tjäna som inspiration till en mer nyanserad och uppdaterad förståelse av det tidigmoderna konfessionella landskapet.

Kunskapshistoria skulle dock vinna på att i högre utsträckning än tidigare aktualisera och problematisera förhållandet mellan kunskap och kultur. Genom att synliggöra det kulturhistoriska arvet och att mot bakgrund av de rika diskussioner som förts ge utrymme för ett kritiskt förhållningssätt och en fortsatt perspektivutveckling, tror vi att kunskapshistoria har stor potential till att ge ett långvarigt bidrag till historievetenskapen. Det är en fortsättning på något bekant men öppnar också upp för nya typer av frågor och perspektiv.

Studiet av tidigmodern religion och religiositet är ett exempel på ett fält där ett perspektivskifte från kultur till kunskap förändrar frågorna som ställs. Medan kulturbegreppet implicerar att de historiska aktörerna ingick i en förenande kultur, som styrde deras handlande och föreställningar, öppnar kunskapsbegreppet för ett mer nyanserat sätt att studera hur olika aktörer bidragit till att forma en verklighetsuppfattning samt vilka processer och premisser som påverkat cirkulationen av kunskapen om densamma. Fredrik Barth beskrev 2002 vad han ser som den analytiska skillnaden mellan kultur- och kunskapsbegreppet:

Knowledge is distributed in a population, while culture makes us think in terms of diffuse sharing. Our scrutiny is directed to the distributions of knowledge – its presence or absence in particular

19. Simone Lässig, "The History of Knowledge and the Expansion of the historical research Agenda", *Bulletin of the GHI* 59 (2016); Martin Mulsow "History of Knowledge", i Marek Tamm & Peter Burke (red.), *Debating New Approaches to History* (London 2019); Lorraine Daston, "History of Knowledge. Comment", i Marek Tamm & Peter Burke (red.), *Debating New Approaches to History* (London 2019); Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, "Developing the History of Knowledge", i Östling, Heidenblad & Nilsson Hammar (red.) (2020); Suzanne Marchand, "How Much Knowledge is Worth Knowing? An American Intellectual Historian's Thoughts on the Geschichte des Wissens", *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte – History of Science and Humanities* 42:2–3 (2019) s. 126–149.

persons – and the processes affecting these distributions can become the objects of study.²⁰

Kunskapsbegreppet riktar med andra ord sökljuset mot hur aktörerna producerar, reproducerar, förhandlar, glömmar och förändrar innehåll. Det tar aktörernas förutsättningar och intentioner som utgångspunkt och ställer frågor om hur detta får samhällelig betydelse. Det synliggör också att aktörer producerar olika typer av kunskap om ett fenomen, och möjliggör såtillvida en större föränderlighet än kulturbegreppet. Detta är en syn på kunskap som tätt sammanlänkad med kommunikation och med aktörerna som utgångspunkt kan söka efter praktiska och materiella dimensioner av hur kunskap omförhandlas och cirkulerar.²¹ Till skillnad från det kulturbegrepp den historiska forskningen om religion använde, förmår kunskapsbegreppet att fånga det partikulära och situationsbundna – det visar en mer högupplöst bild av hur olika kunskapsordningar etableras och distribueras. För att återvända till Barth:

Knowledge provides people with materials for reflection and premises for action, whereas 'culture' too readily comes to embrace also those reflections and those actions. Furthermore, actions become knowledge to others only after the fact. Thus the concept of "knowledge" situates its items in a particular and unequivocal way relative to events, actions, and social relationships.²²

Vi pläderar inte för att Barths kunskapsantropologi skulle ges programmatisk ställning inom det kunskapshistoriska fältet. Däremot menar vi att denna typ av diskussioner, kring hur vår förståelse av kultur kan nyanseras av kunskapsbegreppet, bör bli mer frekventa. Med inspiration från bland annat Barth kan vi både utmana kulturhistorien och berika de kunskapshistoriska perspektiven.

Konfessionell kunskap – en väg framåt

Om kulturbegreppet gör att vi riskerar se en viss text eller en viss praktik mer som en produkt av religiös kultur, möjliggör kunskapsbegreppet att vi vänder på perspektivet och undersöker det vi annars skulle sett som något stabilt. I stället för att vara en representation eller uttryck

20. Fredrik Barth, "An Anthropology of Knowledge", *Current Anthropology* 43:1 (2002) s. 1.

21. James A. Secord, "Knowledge in Transit", *Isis* 95:4 (2004) s. 654–672.

22. Barth (2002) s. 1.

för något annat, det vill säga för en större helhet/enhet, kan texter och praktiker ses som situerade och förhandlingsbara förutsättningar för hur människor dels tolkar världen, dels väljer att handla i relation till dessa insikter. Som Barth framhållit innebär detta att vi studerar texten eller praktiken utifrån aktörerna och utifrån den kunskapsproduktion och -cirkulation som dessa var en del av. Frågor som då hamnar i fokus rör vilka processer, aktörer, grupper och maktrelationer som gör att texten eller praktiken uppkom, varför den blev populär eller avfärdades, vilka medier och infrastrukturer som bidrog till dessa förändringar, hur texten eller praktiken kommunicerades och spreds eller hur den upphörde att cirkulera.

Sett i relation till hur den historiska forskningen om religion i det tidigmoderna Sverige kan vitaliseras, föreslår vi att det vi skulle vilja kalla *konfessionell kunskap* ges större plats i diskussionen. Vi efterlyser således en mer nyanserad diskussion av ovanstående frågor i relation till kontextspecifika konfessionella sanningsanspråk och kunskapsordningar och att konfessionens betydelse, inflytande och relevans därmed kan och bör problematiseras och undersökas närmare i sin tidigmoderna kontext. Forskning om konfessionell kunskap kan också innefatta frågor om det konfessionellas borte gränser och analysera om, när, hur och var vissa fenomen – som bokmarknaden, samvetsbegreppet, rättsskipningen eller skolväsendet²³ – konfessionaliserades.

Det finns flera exempel på hur diskussionerna skulle kunna omsättas i praktiken. Ett exempel kan hämtas ur den rika tidigmoderna bokproduktionen av så kallad uppbyggelse- eller andaktslitteratur som sällan undersökts närmare, sannolikt för att den varken framförde någon originell teologisk diskurs, eller för att den på ett tillräckligt tydligt vis kan sägas ge en bild av ett mer folkligt förhållande till religionen. Vanligen har antingen den lutherska dogmatiken eller den mer basala undervisningen i katekes och predikningar stått i fokus, med konsekvensen att lutherdomen framställts som fångad mellan elit och folk.²⁴ Mellan de

23. Detta har vi undersökt i två projekt finansierade av Vetenskapsrådet. Anna Nilsson Hammar, *Samvetets domstol: Samvetsfrågor i det tidigmoderna Sverige* (2015–2019), och Kajsa Brillman, *Mare luthernum: Bokmarknaden och den lutherska konfessionskulturen runt Östersjön, 1570–1620* (2016–2020).

24. För undantag, se Morten Fink-Jensen, "Printing and preaching after the Reformation: A Danish pastor and his audiences", i Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen (red.), *Religious reading in the Lutheran North: Studies in early modern Scandinavian book culture* (Newcastle 2011).

lutherska teologerna och församlingsborna fanns emellertid ett stort och heterogent nätverk av producenter och konsumenter av konfessionell luthersk litteratur som hittills är relativt outforskat. Riktat vi sökljuset mot kunskaps-cirkulationen som ägde rum på detta område, hittar vi ett dynamiskt fält av aktörer med olika intressen och bevel-segrunder där kopplingar såväl uppåt som nedåt i samhällshierarkierna var ett utmärkande drag, precis som rörligheten över olika territorier och språkområden.²⁵

Andra exempel på hur frågor om kunskaps-cirkulationens förutsättningar skulle kunna gynna forskningen om religion kan hämtas från internationell bok- och mediehistoria. Forskare som Daniel Bellingradt och Andrew Pettegree har här visat vilken betydelse aktörsnätverk och medial infrastruktur spelade för reformationen och för de olika konfessionaliseringsprocesserna i det tidigmoderna Europa.²⁶ Inkluderar vi konfessionell litteratur som en del av den rika kunskapsproduktion och -cirkulation som ägde rum, möjliggörs nya insikter. Diskussionen av översättningar, transformationer, gränsöverskridande bokproduktion och inte minst ekonomiska intressen i relation till de kunskapsformer och kunskapsordningar som dominerade, kan på ett väsentligt sätt komma att förändra vår bild av det postreformatoriska, konfessionella Europa.

Det ifrågasätts ibland om kunskapshistoria erbjuder något nytt, eller om det snarare står på andras axlar och rent utav använder sig av perspektiv som andra utvecklats. Så kan det förstås vara, men en sådan diskussion förtar inte de möjligheter som finns i perspektiven som frodas i detta kraftfält. Det nya som kunskapshistoria erbjuder är ett samtal över ämnesgränserna och ett erkännande av att de perspektiv som utvecklats inom olika områden kan användas för att befrukta varandra. Det i sig öppnar vägen framåt för nya, spännande och vetenskapligt produktiva diskussioner och har möjligheten att ge oss nya insikter om det förflutna.

25. För exempel, se Kajsa Brillman, "Confessional Knowledge: How might the history of knowledge and the history of confessional Europe influence each other?", i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund 2020).

26. Se till exempel Andrew Pettegree & Arthur der Weduwen, *The Bookshop of the World: Making and Trading Books in the Dutch Golden Age* (New Haven 2019) s. 121–148; Daniel Bellingradt, "The early modern city as a resonating box: Media, the public sphere and the urban space of the Holy Roman Empire, Cologne and Hamburg c. 1700", *Journal of Early Modern History* 16 (2012) s. 201–240.